

«REFUGEE ENTREPRENEURSHIP» У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТУРИСТИЧНІЙ ІНДУСТРІЇ

ЩУКА Галина

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри географії та туризму
Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ

<https://orcid.org/0000-0003-4368-5081>

e-mail: halina.shchuka@gmail.com

НЕСТОРИШЕН Ігор

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0003-0765-195X>

e-mail: nestor_nema@ukr.net

НЕСТОРИШЕН Олексій

Мала Академія наук

В статті актуалізовано питання необхідності розроблення механізмів соціальної та економічної інтеграції вимушено переміщених осіб шляхом розвитку концепції «refugee entrepreneurship». Авторами проаналізовано міжнародний досвід використання інструментів «підприємництва вимушено переміщених осіб» в країнах Європейського Союзу, узагальнено досвід та результати наукових досліджень зарубіжних фахівців щодо принципів, підходів та способів реалізації цієї концепції з метою імплементації її положень в Україні з початком повномасштабної військової агресії РФ. Систематизовано міжнародні програми підтримки підприємництва серед переселенців, а також переваги впровадження «refugee entrepreneurship» у вітчизняній індустрії туризму для держави, територіальних громад та місцевого населення.

Ключові слова: туризм, підприємництво вимушено переміщених осіб, інтеграція, вимушено переміщені особи.

"REFUGEE ENTREPRENEURSHIP" IN THE CONTEXT OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE DOMESTIC TOURISM INDUSTRY

SCHUKA Halyna

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

NESTORYSHEN Ihor

Khmelnyskyi National University

NESTORYSHEN Oleksiy

Junior Academy of Sciences of Ukraine

The beginning of the second decade of the XXI century was marked by a significant increase in the number of forced migrants and refugees all over the world. Conflicts, political instability, economic crises and natural disasters have forced millions of people to leave their homes in search of safety and a better life. A special place in this context is occupied by the experience of the countries of the European Union (hereinafter referred to as the EU), which faced a large-scale migration crisis, especially after 2015, when a significant number of refugees from the Middle East and North Africa began to arrive en masse in Europe. EU countries faced unprecedented challenges related to the reception, accommodation and integration of refugees and internally displaced persons. These challenges include issues of security, social inclusion, access to the labor market, health and education.

The purpose of the study is to systematize the international experience of "refugee entrepreneurship", as well as to develop recommendations for the development of tools to stimulate entrepreneurship of forcibly displaced persons in Ukraine.

According to the International Organization for Migration, in 2023, about 15% of IDPs (approximately 745,000 people) do not plan to move, but seek to integrate at their current place of residence as a long-term solution. The results of the survey of IDPs regarding the list of needs for successful integration in a new environment are meaningful: in particular, the most mentioned integration need in the entire sub-sample was financial support (56%), a third of displaced men also expressed the need to increase their own opportunities to provide income (for example, through vocational training).

An important condition is the creation of a favorable environment for their integration, including access to the labor market, education and health services, as well as support in entrepreneurship and cultural adaptation. Therefore, in many countries of the world, appropriate international programs to support entrepreneurship among immigrants have been developed.

Key words: tourism, tourism entrepreneurship, integration, internally displaced persons, refugees.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ

ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Початок другого десятиліття XXI століття відзначився значним зростанням кількості вимушених переселенців та біженців у всьому світі. Конфлікти, політична нестабільність, економічні кризи та природні катаклізми призвели до того, що мільйони людей були змушені залишити свої домівки в пошуках безпеки та кращого життя. Особливе місце в цьому контексті займає досвід країн Європейського Союзу (далі – ЄС), які зіткнулися з масштабною міграційною кризою, особливо після 2015 року, коли значна кількість біженців з

Близького Сходу та Північної Африки почала масово прибувати до Європи. Країни ЄС опинились перед безпрецедентними викликами, пов'язаними з прийомом, розміщенням та інтеграцією біженців і вимушених переселенців. Ці виклики включають питання безпеки, соціальної інтеграції, доступу до ринку праці, охорони здоров'я та освіти.

Рефлексією світової наукової спільноти на зазначені події була поява низка наукових досліджень щодо шляхів соціальної та економічної інтеграції біженців до нових реалій життя, що зумовило появу такого терміну як «refugee entrepreneurship» («підприємництво біженців»), який набув широкого розповсюдження у наукових та фахових колах для опису економічної активності біженців, що займаються підприємницькою діяльністю в країнах прибуття. Цей термін почав широко використовуватися після 2010 року, коли наукові дослідження та фахові обговорення почали все більше фокусуватися на економічній інтеграції біженців у країнах ЄС та інших регіонах, де питання міграції стало особливо актуальним.

Не менш актуальними зазначені питання є для вітчизняної економічної системи, адже починаючи з 2014 року Україна зіткнулася з однією з найбільших гуманітарних криз у своїй новітній історії, зумовленою військовою агресією РФ на сході країни та анексією Криму. Ці події спричинили масштабні переміщення населення, які призвели до виникнення феномена вимушених переселенців або внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). За даними міжнародних організацій, кількість ВПО в Україні нараховує мільйони осіб, що вимагає від держави, суспільства та міжнародної спільноти зусиль для забезпечення їхніх потреб та інтеграції в нові громади. Вимушене переселення має багатомірні наслідки як для самих переселенців, так і для приймаючих громад, оскільки вимушені переселенці стикаються з численними проблемами, такими як пошук житла, працевлаштування, доступ до соціальних послуг та економічна інтеграція у нове соціальне середовище, одним з інструментів якої є започаткування власної справи. Тож, сьогодні в Україні є вкрай актуальним питання формування економічної моделі функціонування «підприємництва вимушено переміщених осіб», яке має багато спільних фундаментальних ознак із «refugee entrepreneurship», що передбачає необхідність дослідження міжнародного досвіду та його імплементації у вітчизняну практику.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Зауважимо, до 2022 р. проблеми започаткування, організації та розвитку підприємництва вимушено переміщеними особами не були в колі наукових інтересів вітчизняних науковців, в той же час в країнах ЄС ці питання набули значної актуальності ще на початку 2010-х років. Важливий внесок у дослідження особливостей розвитку підприємництва серед біженців зробили такі науковці, як Панькова О. [7], Freudenberg J. [10], Heilbrunn S. [12], Narima A. [11], Nijhoff K. [14], Newman A. [15], які вивчали вплив підприємницької діяльності біженців на їхню інтеграцію та економіку приймаючих країн.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СТАТТЯ

Не зважаючи на певну активізацію вітчизняної наукової спільноти щодо необхідності дослідження ознак та особливостей розвитку «refugee entrepreneurship» у вітчизняній системі економічних відносин, не вирішеними залишаються питання формування економічної моделі функціонування «підприємництва вимушено переміщених осіб», що й зумовлює актуальність цього дослідження.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою дослідження є систематизація міжнародного досвіду «refugee entrepreneurship», а також розробка рекомендацій щодо вироблення інструментів стимулювання підприємництва вимушено переміщених осіб в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Починаючи з 2014 р. Україна протистоїть збройній агресії РФ, внаслідок якої певна частина території нашої країни є анексованою, інша – тимчасово окупованою. Повномасштабне вторгнення, активні бойові дії після 24 лютого 2022 р. та запровадження воєнного стану в Україні зумовили значні масові переміщення громадян, які лишають свої домівки в пошуках безпеки та захисту. Наразі кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні досягає 4,9 млн осіб, з них – 2,5 млн, які перемістилися і не можуть повернутися до своїх домівок (оскільки житло або зруйноване, або знаходиться у зоні активних бойових дій, або на тимчасово окупованій території) (рис. 1.) [1, 2]. Зауважимо, на кінець 2023 р. лише 40 % ВПО мали роботу, включно з 4 % самозайнятих осіб. Для порівняння, рівень зайнятості серед непереміщеного населення вищий – більше 50 %. Це свідчить про те, що вимушене переміщення поставило перед ВПО більш серйозні виклики в плані пошуку можливостей працевлаштування від початку війни [2]. За даними International Organization for Migration (Міжнародна організація міграції, далі – «ІОМ») у 2023 р., близько 15 % ВПО (орієнтовно 745 тис. осіб) не планують переїжджати, а прагнуть інтегруватися за місцем поточного перебування у якості довгострокового рішення. Змістовними є результати опитування ВПО щодо переліку потреб для успішної інтеграції у новому середовищі: зокрема, найбільш згадуваною інтеграційною потребою у усій підвибірці була грошова підтримка (56 %), третина переміщених чоловіків також висловили потребу у

підвищенні власних можливостей забезпечення доходу (наприклад, шляхом професійного навчання) [5]. Крім того, приблизно половина переміщених осіб віком від 18 до 64 років у південних регіонах повідомили, що мають роботу, тоді як у решті регіонів цей відсоток значно нижчий – близько 30% від загального числа опитаних ВПО в кожній місцевості повідомили про своє працевлаштування.

Аналіз зарубіжної наукової літератури з питань «підприємництва біженців» (refugee entrepreneurship) свідчить про значну кількість публікацій у цій сфері. Інтерес до цієї теми експоненціально зріс із середини 2010-х років, коли мільйони людей покинули такі країни як Сирія та Ірак через військові конфлікти, в результаті чого Європа зазнала найбільшого потоку біженців у своїй сучасній історії. Останніми роками, внаслідок політичної нестабільності та війни, продовжується міграція біженців із таких країн світу, як Афганістан та Україна, тож протягом останнього десятиліття підприємницька діяльність, започаткована біженцями у приймаючій країні привертала все більшу увагу дослідників та науковців [3]. Протягом цього періоду зарубіжні науковці досліджували питання підприємницького потенціалу біженців, вивчали різні аспекти підприємницької діяльності біженців, такі як соціальний капітал, інновації, створені біженцями, перешкоди, з якими стикаються біженці в приймаючій країні, програми підтримки для підприємців-біженців, соціальне підприємництво, а також психологічні фактори, такі як стійкість і надія.

Зауважимо, теоретичні засади здійснення підприємницької діяльності переселенцями необхідно розглядати в контексті формування різних теорій щодо їх соціальної та економічної інтеграції. Зокрема, на думку А. Харіма ці питання мають корелюватись із положеннями теорії «змішаної вбудованості» (mixed embeddedness theory, A. Narima), основна ідея якої полягає в тому, що успішна інтеграція переміщених осіб залежить від якості їхньої взаємодії з різними типами вбудованих (embedded) мереж: економічними, соціальними, культурними тощо. Змішана вбудованість вказує на те, що ці мережі часто переплітаються, взаємодіючи одна з одною, і впливають на процеси інтеграції більш складним чином, аніж це може здатися на перший погляд. А. Харіма визначив шість різних моделей, за якими підприємці-переселенці спиралися на свою залученість у різноманітні контексти для розвитку підприємницьких можливостей [11]:

- створення цінності за допомогою ресурсів із рідної країни;
- функціонування як посередник між приймаючою та рідною культурами;
- участь у соціальному підприємстві для підтримки інтеграції переселенців;
- використання кваліфікації та досвіду, отриманих у своїй країні, для відкриття бізнесу;
- вирішення проблем у своїй країні, використовуючи свій досвід у приймаючій країні;
- впровадження творчих інновацій.

Положення зазначеної теорії є вкрай актуальними для України, адже можливості соціальної та економічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб через механізми розвитку туристичного підприємництва дозволять краще розуміти природу інтеграційних процесів.

Важливе місце в процесі реалізації програм підтримування «підприємництва вимушено переміщених осіб» займає теорія інтерсекційності, яка розглядає такі соціальні категорії, як «стать», «етнічна приналежність», «раса», «клас», «стать», як невіддільні та динамічно взаємопов'язані категорії у створенні соціальних практик відчуження. Теорія інтерсекційності - це концепція, яка допомагає нам глибше зрозуміти, як різні форми дискримінації та пригнічення взаємодіють між собою. Вона підкреслює, що такі соціальні категорії, як раса, стать, клас, сексуальна орієнтація, вік, інвалідність, етнічна приналежність тощо, не існують ізольовано, а перетинаються і взаємодіють, створюючи складні та багатошарові системи нерівностей. Тобто інтерсекційність як аналітичний інструмент розглядає багатогранні відносини влади та гноблення, які відчувають індивіди на основі цих перетинів. Важливість врахування теорії інтерсекційності зумовлена необхідністю глибшого розуміння нерівностей (дозволяє побачити, як різні форми дискримінації взаємодіють і посилюють одна одну), більш ефективна боротьба з нерівностями (допомагає розробляти більш комплексні та ефективні стратегії для подолання соціальних нерівностей, забезпечення справедливості (підкреслює необхідність враховувати різноманітність людського досвіду і боротися з усіма формами дискримінації). В цілому, інтерсекційність - це важливий інструмент для аналізу соціальних явищ і розробки більш справедливого суспільства. Вона допомагає нам розуміти, що досвід кожної людини унікальний і залежить від багатьох факторів.

Важливою умовою є створення сприятливого середовища для їхньої інтеграції, включаючи доступ до ринку праці, освіти та медичних послуг, а також підтримку у підприємстві та культурній адаптації. Тож в багатьох країнах світу розроблені відповідні міжнародні програми підтримки підприємництва серед переселенців. Зауважимо, такі міжнародні програми являють собою певні ініціативи, спрямовані на допомогу у започаткуванні та розвитку власної справи в приймаючих країнах (UNHCR Livelihoods Programming, UNDP Refugee Employment and Entrepreneurship, European Fund for Sustainable Development (EFSD), UNWTO Tourism for Peace and Development Programme, Innovative Support for Promoting Refugee Entrepreneurship in Tourism, тощо). Ці програми орієнтуються на потенціал підприємців-переселенців для розвитку територіальних громад, створення робочих місць та сприяння інноваціям. Вони надають різні форми підтримки та ресурси, щоб допомогти таким особам долати виклики підприємництва та досягати успіху в бізнесі (навчання підприємству, доступ до фінансування, наставництво, юридична підтримка, доступ до ринку та просування, підтримка інтеграції). Зокрема, такий міжнародний проєкт (INSPIRE – Innovative Support for

Promoting Refugee Entrepreneurship in Tourism) наразі реалізують в Хмельницькому національному університеті протягом 2024-2025 рр., який об'єднав учасників із ЗВО та неурядових організацій Туреччини, Бельгії, Ірландії, Хорватії та України з метою вироблення інструментів соціальної та економічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб через розвиток туристичного підприємництва [3].

Аналіз міжнародної практики підтримування підприємництва біженців свідчить, що однією з найбільш поширених сфер започаткування такого підприємництва є індустрія туризму та гостинності внаслідок низького бар'єру для входу в бізнес, використання наявних навичок у сфері національної кулінарії, ручних виробів, а також їх соціальної інтеграції. Такий міжнародний досвід набуває значної актуальності в умовах розроблення механізмів інтеграції вимушено переміщених осіб в Україні шляхом залучення їх до туристичного підприємництва, адже потенціал туризму в контексті економічної та соціальної інтеграції переселенців стосується можливостей використання туризму як засобу сприяння інтеграції біженців у громади, які їх приймають. В контексті соціальної та економічної інтеграції біженців, потенціал індустрії туризму може відігравати важливу роль у забезпеченні їхньої успішної інтеграції та включенні у нове суспільство, зокрема, можна виділити так звані «зацікавлені сторони» у розвитку туристичного підприємництва серед вимушено переміщених осіб, а саме, територіальні громади, держава та місцеве населення (табл. 1).

Таблиця 1

Переваги туристичного підприємництва вимушено переміщених осіб для територіальних громад, держави та місцевого населення

Територіальні громади	Держава	Місцеве населення
економічний розвиток: створення нових робочих місць, збільшення податкових надходжень, стимулювання місцевої економіки	інтеграція біженців: підприємництво допомагає вимушено переміщеним особам швидше інтегруватися в нове суспільство, стати фінансово незалежними та відчувати себе корисними членами спільноти	нові робочі місця: створення нових підприємств вимушено переміщеними особами створює додаткові робочі місця для місцевих жителів
розвиток інфраструктури: інвестування в розвиток туристичної інфраструктури (готелі, ресторани, екскурсійні маршрути) покращує умови життя для всіх мешканців громади	зменшення соціальної напруги: зайнятість вимушено переміщених осіб зменшує ризик соціальної напруги та конфліктів	розвиток нових послуг та продуктів: вимушено переміщені особи можуть запропонувати нові ідеї та послуги, які можуть бути цікавими для місцевого населення
збагачення культурного життя: вимушено переміщені особи часто привносять у нове середовище свої культурні традиції, що робить туристичний продукт більш різноманітним та привабливим	посилення національної безпеки: економічно самостійні вимушено переміщені особи менш залежні від державної допомоги, що зменшує навантаження на бюджет	збагачення культурного життя: співпраця з вимушено переміщеними особами дозволяє місцевим жителям дізнатися більше про інші культури та традиції
посилення міжнародної репутації: успішні туристичні проекти з участю вимушено переміщених осіб можуть привернути увагу міжнародної спільноти та сприяти позитивному іміджу громади	зміцнення міжнародного іміджу: держави, які успішно інтегрують вимушено переміщених осіб та розвивають їхній підприємницький потенціал, демонструють свою гуманність та прогресивність	посилення толерантності: спільна робота над туристичними проектами сприяє розвитку взаємоповаги та толерантності між різними групами населення

Джерело: запропоновано авторами

Розглянемо ці аспекти більш детально. Залучення вимушено переміщених осіб може сприяти покращенню рівня працевлаштування, адже індустрія туризму може надати такій категорії населення можливість працевлаштуватися в різних сферах (гостинність, екскурсійні компанії, логістика, збереження культурної спадщини). Широкі можливості для працевлаштування і вибору професійної діяльності у сфері туризму можуть допомогти ВПО стати економічно самодостатніми та інтегруватися в нові територіальні громади. Реалізація підприємницьких ініціатив у сфері туризму може сприяти започаткуванню власної справи, наприклад, відкриття сільських садиб (заклади сільського зеленого туризму), кав'ярень, закладів тимчасового розміщення, організації виробництва крафтової продукції тощо. Ці ініціативи не лише створюють економічні можливості, але й дозволяють переселенцям демонструвати свою культуру та традиції, сприяючи культурному розмаїттю та міжкультурному обміну, завдяки якому вони можуть ділитися своєю культурною спадщиною та традиціями. Реалізація запропонованих вище заходів може в свою чергу сприяти розвитку територіальних громад, адже імплементація на практиці туристичних проектів може стимулювати економічне зростання, розвиток інфраструктури та розширення можливостей приймаючих територіальних громад. Інвестиції в регіональну інфраструктуру в умовах подальшого розвитку процесів децентралізації можуть створити можливості для працевлаштування та покращення рівня життя як ВПО, так і місцевих мешканців.

Одним із вагомих започаткувань переселенцями у підприємстві в сфері туризму (особливо переселенцями з інших країн) є збереження культурної спадщини та традицій, які вони часто несуть до приймаючих територіальних громад (країн). Індустрія туризму може надати вимушено переміщеним особам платформу для збереження, популяризації та святкування своєї культурної ідентичності за допомогою культурних фестивалів, гастрономічних заходів, ремісничих ринків тощо. Це не тільки зберігає їх культурну спадщину, але й збагачує туристичний досвід для відвідувачів.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

В цілому, туристичне підприємництво може сприяти соціальній згуртованості та інтеграції, об'єднуючи переселенців та мешканців приймаючих територіальних громад в спільних туристичних заходах та ініціативах, що дасть їм можливість відчутти приналежність і визнання, зменшуючи соціальну ізоляцію та сприяючи їх інтеграції. Загалом, потенціал туризму в контексті соціальної та економічної інтеграції біженців полягає в його здатності створювати можливості для працевлаштування, підприємництва, культурного обміну, розвитку громади, розвитку навичок та соціальної єдності. Користуючись перевагами туризму, переміщені особи можуть сприяти економічному, соціальному та культурному життю приймаючих країн і отримувати користь від цього.

Література

1. Внутрішньо переміщені особи. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
2. Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahu-problemy-ta-sposoby-yikh>
3. Горобець І., Несторишен І. Потенціал туризму в контексті інтеграції внутрішньо переміщених осіб: соціальний та економічний аспекти. *Development service industry management*, 2024. 2 (6), С. 15-21.
4. Закірова С. Нова «Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб»: аналіз і застереження експертів і фахівців. *Громадська думка про правотворення*. 2021. № 17. С. 4-16.
5. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні опитування загального населення (червень 2023 року). URL: https://dtm.iom.int/dtm_download_track/38356?file=1&type=node&Bid=26941
6. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. The Displacement Tracking Matrix (DTM). Міжнародна організація з міграції (МОМ). URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-zvit-pro-situaciyu-z-vnutrishnim-peremishchenniam-zagalne-opituvannya-naseleण्या>
7. Панькова О. В., Шастун А. Д., Касперович О. Ю. Підприємницький потенціал внутрішньо переміщених осіб: механізми залучення та використання. *Економічний вісник Донбасу : наук. журн / Гол. ред. Н. В. Трушкіна* 2021. №2 (64). С.108-117.
8. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. — Одеса : ОНЕУ, 2016. — 262 с
9. Туристично-ресурсний потенціал території : підручник / Марта Мальська, Наталія Паньків. — Київ : Видавець ФОП Піча Ю. В., 2022. — 534 с
10. Freudenberg J., Halberstadt J. «How to Integrate Refugees into the Workforce: Different Opportunities for (Social) Entrepreneurship» *Problemy Zarządzania* 16 (1), 2018. p. 40–60.
11. Harima A., Periac F., Murphy T., Picard S. «Entrepreneurial Opportunities of Refugees in Germany, France, and Ireland: Multiple Embeddedness Framework» *International Entrepreneurship and Management Journal* 17, 2021. p. 625–63.
12. Heilbrunn Sibylle, Freiling Jörg, Harima Aki *Refugee Entrepreneurship A Case-based Topography*. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-92534-9>
13. *Livelihood Programming in UNHCR: Operational Guidelines*. URL: <https://www.unhcr.org/fr-fr/en/media/livelihood-programming-unhcr-operational-guidelines>
14. Nijhoff K. *Refugees Starting a Business: Experiences of Barriers and Needs in the Netherlands*. «*Journal of Small Business & Enterprise Development*», 28 (7). 2021, p. 1057–1074.
15. Newman A., Macaulay L. *Refugee Entrepreneurship: A Systematic Review of Prior Research and Agenda for Future Research*. *International Migration Review*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/01979183231182669>.
16. *Ukraine Situation: UNHCR Supplementary Appeal 2023*. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-situation-unhcr-supplementary-appeal-2023>

References

1. *Vnutrishno peremishcheni osoby. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy (2023) (Internally displaced persons. Ministry of Social Policy of Ukraine)*. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
2. *Vnutrishni vymusheni peremishchennia: obsyahu, problemy ta sposoby yikh vyrishennia. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. (2023) (Internal forced displacement: volumes, problems and ways to solve them. National Institute of Strategic Studies)* URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahu-problemy-ta-sposoby-yikh>
3. Horobets I., Nestoryshen I. (2024) *Potentsial turyzmu v konteksti intehtratsii vnutrishno peremishchenykh osib: sotsialnyi ta ekonomichnyi aspekty. Development service industry management*, 2 (6), P. 15-21.
4. Zakirova S. (2021) *Nova «Stratehiia intehtratsii vnutrishno peremishchenykh osib»: analiz i zasterezhennia ekspertiv i fakhivtsiv. (The new «Strategy for the integration of internally displaced persons»: analysis and warnings of experts and specialists) Hromadska dumka pro pravotvorennia*. № 17. С. 4-16.

-
5. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini opytuvannia zahalnoho naseleattia (cherven 2023 roku). (*Report on internal displacement in Ukraine survey of the general population (June 2023)*) URL: https://dtm.iom.int/dtm_download_track/38356?file=1&type=node&Bid=26941
 6. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini. The Displacement Tracking Matrix (DTM). Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii (MOM). (*Report on internal displacement in Ukraine. The Displacement Tracking Matrix (DTM). International Organization for Migration (IOM).*) URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-situaciyu-z-vnutrishnim-peremishchennyam-zagalne-opituvannya-naseleattia>
 7. Pankova O. V., Shastun A. D., Kasperovych O. Yu. (2021) Pidpriemnytskyi potentsial vnutrishno peremishchenykh osib: mekhanizmy zaluchennia ta vykorystannia. Ekonomichnyi visnyk Donbasu : nauk. zhurn / Hol. red. N. V. Trushkina. №2 (64). S.108-117.
 8. Otsinka turystychno-rekreatsiinoho potentsialu rehionu (2016) (*Assessment of the tourist and recreational potential of the region: monograph*): monohrafiia / za zah. red. V. H. Herasymenko. Odesa : ONEU, 2016. 262 c
 9. Turystychno-resursnyi potentsial terytorii (2022) (*Tourist and resource potential of the territory*) : pidruchnyk / Marta Malska, Nataliia Pankiv. – Kyiv : Vydavets FOP Picha Yu. V., 2022. 534 c
 10. Freudenberg J., Halberstadt J. (2018) «How to Integrate Refugees into the Workforce: Different Opportunities for (Social) Entrepreneurship» *Problemy Zarządzania* 16 (1), p. 40–60.
 11. Harima A., Periac F., Murphy T., Picard S. (2021) «Entrepreneurial Opportunities of Refugees in Germany, France, and Ireland: Multiple Embeddedness Framework» *International Entrepreneurship and Management Journal* 17., p. 625–63.
 12. Heilbrunn Sibylle, Freiling Jörg, Harima Aki Refugee Entrepreneurship A Case-based Topography. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-92534-9>.
 13. Livelihood Programming in UNHCR (2021): Operational Guidelines. URL: <https://www.unhcr.org/fr-fr/en/media/livelihood-programming-unhcr-operational-guidelines>
 14. Nijhoff K. Refugees Starting a Business (2022): Experiences of Barriers and Needs in the Netherlands. «*Journal of Small Business & Enterprise Development*», 28 (7)., p. 1057–1074.
 15. Newman A., Macaulay L. Refugee Entrepreneurship: A Systematic Review of Prior Research and Agenda for Future Research. *International Migration Review*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/01979183231182669>.
 16. Ukraine Situation: UNHCR Supplementary Appeal 2023. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-situation-unhcr-supplementary-appeal-2023>